

Публікації

УДК [398.332.416:398.8](=161.2)"2022/2024":801.81

НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА ТИСУ ЯГІДНОГО В НЕТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ СЛОВ'ЯН

Іван УРУСЬКИЙ

інженер садово-паркового будівництва,
начальник відділу кадрів,
Національний природний парк «Гуцульщина»,
вул. Дружби, 84, 78600, Косів, Україна,
e-mail: ii_uruskiy@ukr.net

Подаються вірування, фольклорні мотиви, магічно-обрядові дії і щоденні обряди, що стосуються деревної породи — тису ягідного, та відомі в нетрадиційній культурі жителів Центральної та Східної Європи — Чехії, Польщі, Німеччини, Чорногорії, Західної Сербії, Боснії і Герцеговини, Словенії, Хорватії, а також Українських Карпат.

Ключові слова: тис ягідний, кусочки тису, символіка, дерева, слов'яни, культура, народні традиції, обряд, гілки.

Тис ягідний (*Taxus baccata* L.) — представник родини тисових (*Taxaceae* Lind L.). Він належить до хвойних порід, що ростуть у м'якому кліматі, довговічний (у природних насадженнях доживає до 2000—4000 років і більше), дерево висотою 8—15 м, подекуди досягає 25 м, часто може бути у вигляді куща. Ареал його розповсюдження є досить широким. Він спорадично зустрічається у Польщі, Німеччині, Чехії, Словаччині, Шотландії, Іспанії, Португалії, Греції, Хорватії, Північній Африці, на Близькому Сході, у Прибалтійських республіках, на Кавказі, у Криму та Карпатах.

У нетрадиційному слов'янському фольклорі, культурі та побуті тис ягідний займає особливе місце. Це зумовлено біологічними особливостями — його деревина надзвичайно міцна і довговічна, але при цьому практично всі частини дерева є отруйними. Як елемент мовної культури тис ягідний найбільше шанований в народних традиціях Чорногорії, західної Сербії, і Герцеговини, менше — в Хорватії і Карпат, а також деяких суміжних територіях, особливо польських і західноукраїнських (про що свідчать не тільки етнографічні і фольклорні дані, але й топонімічні та географічні вказівники колишніх та сучасних територій).

У науковій літературі тису ягідному присвячені окремі публікації в дослідженнях зі слов'янської етноботаніки, і ширше — в нетрадиційній культурі загалом. Проблеми етимології назви цього дерева розглядаються в обширному розділі монографії З. Бабіка [1, с. 1—15].

У роботі сербського етнолога та фольклориста Тихомира Джорджевича «Злі очі у віруванні південних слов'ян» [2, с. 195—198] детально описано способи використання частин тису та виробів з нього як оберега.

Символічні властивості тису і його обрядові призначення детально описано у статтях етноботанічного словника В. Чайкановича [3, с. 227—229], в спеціальних розділах відомих робіт Л. Раденковича [4, с. 206—207], А. Фішера [5, с. 65—66] та в ряді інших публікацій.

У південних слов'ян тис ягідний відноситься до шанованих дерев. У боснійців (місцевість біля м. Яня) тисове дерево вважалося святим ніби тому, що на ньому розп'яли Христа [6, с. 67]. В Боснії та Герцеговині особливі властивості тису пояснювали тим, що на нього попала кров розп'ятого Христа (Ђорђевић 1938:195). Кусочки тису зберігали біля

ікон, а на Паску, якщо у людини по-різних причинах не виявилося «свяченого» (хліба, яєць і т. п.), можна було приєднатися до нього та обгризти декілька тисових хвйнок, що рахувалося рівнозначним до вживання освяченої в церкві їжі [2, с. 196; 3, с. 229].

Жителі південно-західної Сербії остерігалися палити тис, оскільки вважалося, що той, хто спалив його, того ж року і помре [7, с. 115].

Як і інші великі дерева (дуб, бук, каштан і т. п.), у фольклорі тис ягідний міг виступати в ролі світового дерева. Так, згідно з рідкісним повір'ям із північно-східної Сербії, тис — це *axis mundi* (світова вісь), його крона сягає неба, а коріння — пекла; біля його підніжжя струмує вода і знаходиться вхід у нижній світ [8, с. 291].

Виготовленим з тису предметам приписувався прогностичний зміст. Це можна побачити, зокрема, у переказі про будівництво замку Пернштейн в околицях м. Брно (Моравія). Коли замок тільки почали будувати, повз нього проходив мандрівник. Побачивши, що замок будують прямо на горі, він не повірив, що це можливо і ввіткнув свою палицю з тису та промовив: «Як з цієї палиці ніколи не виросте дерево, так і замок цей ніколи не буде побудований». Однак невдовзі тисова палиця зазеленіла і замок був побудований. Згідно з переказами, замок буде стояти до того часу, поки зеленітиме тис, що виріс з палиці [9, с. 205].

Тобто тису ягідному приписувалися виключно апотропеїчно-магічні властивості, завдяки чому у південних слов'ян в побутових, обрядових і магічних ситуаціях і контекстах він виступав в ролі універсального оберегу. Це означало, що з його допомогою можна захистити людину, тварину, будинок і господарство, всіх і вся, від будь-якого зла — демонів, хвороб і нещастя, від грози і непогоди. Звичайно, тис використовували не просто у вигляді гілок і деревини, а виготовляли з нього амулети (частіше за все хрестики, трикутні апотропеї, а також сердечка, топірці та ін.).

З допомогою хрестиків із тису і кусочків деревини оберігали, перш за все, дітей: обереги носили під сорочками (переважно прямо на тілі), вшивали кусочки тису в комірці і пояси дитячих сорочок, у головні убори і верхній одяг — від псування та пристріту, від демонів, що загрожували породіллям [10, с. 199]; виготовляли з тису частини кошиків і дитя-

чих ліжечок, щоб діти були здорові [11, с. 311]; пришивали кусочки тису до пеленок під час годування груддю; ставили тисовий хрестик в колиску напередодні масляної, коли по селу ходять відьми-віштіці [12, с. 150—156]; влітали його дітям у волосся [13, с. 372]. Сербі, боснійці, словенці, чехи і німці вважали, що того, хто носить на голому тілі кусочок тисового дерева, неможливо наврочити [9, с. 205; 14, s. v. Eibe]. В Чорногорії людині, що відправлялася в далеку дорогу, особливо вночі, давали з собою тисовий прут і проводжали зі словами: «На ті оваї прут тисові!» (На тобі тисовий прут!); вірили, що це збереже його в дорозі, хоча прут не повинен бути обов'язково тисовим [2, с. 197]. Як святе дерево тис використовували для лікування так званих святих хвороб — епілепсії і туберкульозу, а як власне апотропей — для позбавлення від хвороб, визваних підступами демонів. В Герцеговині ткалі могли не побоюватися, що хто-небудь зіпсує їхню роботу, якщо хоч-би маленька частина ткацького станка була виготовлена з тису, а пряжі так само свято вірили в прядку з тисового дерева [2, с. 197].

Оберігаючи худобу, найчастіше висвердлювали отвір у рогах корови чи вола, вкладаючи в нього кусочок тису і запліювали отвір воском, а також влітали кусочки тису в гриви коням, прикріплювали їх до дзвіночків на вівцях, вішали худобі на шию. Тварин, які були захищені таким чином, не боялися випускати на пасовище, тому що ніхто і ніщо не могло їм пошкодити [2, с. 196; 8, с. 291]. В Чорногорії вірили, що з допомогою зробленого з тису ярма можна спіймати та знищити відьму-віштіцю [12, с. 156]. У Боснії ярмо для волів робили з використанням тисового дерева, оскільки вважалося, що така упряж нейтралізує псування. Розповідали, зокрема, що одна циганка в м'ясниці зупинила 49 плугів, що орали поля під посіви, і цим самим зупинила роботу, але п'ятдесятій плуг не змогла затримати, тому що в рогах волів, які його волочили, були кусочки тисового дерева [15, с. 8]. Аналогічно поступали й німці: в рибальських областях Тюрінгії, щоби позбутися гномів, їх заганяли в нори і розкладали біля входу до них тисові гілки. На Трійцю ламали тисові гілки і встромлювали їх хрест-навхрест в льохах, на кухні, в стійлах, щоби таким чином перегородити вхід туди гномам і відьмам. В Шпессарті (Західна Німеччина) була

відома приказка, що перед тисом не встоїть жоден чаклун [14, s. v. Eibe].

Боснійці за допомогою тисових гілок розганяли грозу, для чого при наближенні граду чи сильної зливи запалювали гілку тису, а потім перехресщували нею хмару [2, с. 196]. Окрім цього з тису робили ложки (так як дерево нібито зберігає щастя), виготовляли піхви для ножів та іншої зброї, носили кусочки тису в гаманцях, щоб зберігалися гроші; виганяли худобу на пасовище гілкою тисового дерева, щоб вона краще розмножувалася.

Особливих властивостей набувала деревина тису, над якою, перш ніж використовувати її для виготовлення оберегів, здійснювали спеціальний магічний обряд. В Чорногорії, звідки маємо найбільш його детальний опис, такий обряд називався «вартувати, охороняти тис». Кусок тисового дерева відносили у двір або на пасовище, там невинна дівчина чи хлопець розводили вогонь, ставили цей кусок тису поблизу вогнища (так, щоб він не торкався вогню) і впродовж ночі чергували поблизу, підтримуючи вогонь та охороняючи цей кусок дерева. На світанку хлопець стріляв зі зброї та голосно повідомляв про те, що обряд здійснено — «тис є збережений». З цього куска тису пізніше виготовляли амулети [16, с. 67].

В інших місцях, як стверджує В. Чайканович, подібний обряд здійснювали в Святвечір: дві дівчини або хлопець з дівчиною повинні були «вартувати» принесений в будинок кусок тисового дерева, подібно до того, як «стережуть» померлого в похоронному обряді [15, с. 9].

У племені Кучі (східна Чорногорія) вважалося, що деревина тису набирає магічної сили тоді, коли її «вартують», пильнують на Святвечір троє людей, які пізніше ділять її між собою [2, с. 197]. У Боснії шматочок тисової деревини залишали на ніч у церкві [17, с. 133]. На заході південної Славії шматочки деревини тису освячували у Вербну Неділю, а згодом запалювали їх при наближенні градоносної хмари [3, с. 228]. У Синьській Країні (Хорватія) гілки та шматочки тису освячували навесні та влітку, під час молитви, що відбувалася на полях, про посилення дощу та врожаю [17, с. 482].

Освячували тис і в західнослов'янській традиції. Поляки це робили напередодні свята Трьох Королів (6 січня) або в свято Зіслання Святого Духа. На за-

ході Чехії, в околицях міста Клатова, гілки тису, разом з іншою зеленню, вплітали в «пальми», які освячували в Вербну Неділю [19, с. 290]; так само поступали і боснійці (між іншим, використання тису в календарній обрядовості не обмежувалося освяченням). У купальських піснях з передмісті Кракова згадується про спалювання тису в купальських багаттях: «А wy, chłopcy, pożar palcie i z dziewczkami sobie skaczcie. Kładźcie sirkowe, drzewa cisowe» (А ви, хлопці, розпаліть вогонь і стрибайте з дівчатами. Поваліть сіркові, дерева тисові) [20]. В Тухольському бору (на півдні польського Помор'я) гілочками тису прикрашали обрядову випічку [7, с. 66].

Як і в південних слов'ян, на заході Славії, і особливо в Карпатах тису приписували властивості оберегу. Димом з тису обкурювали коней та овець, приміщення, в яких тримали худобу, а також тварин у випадках хвороби та нещастя [21, с. 115]. На Гуцульщині та Бойківщині кожна сім'я намагалася мати в господарстві кусок тисової деревини, кореня або хоча б кори як магічного засобу від хвороб людей і тварин, проти грому та інших бід [22, с. 226]. Лемки в Святвечір відкладали по три ложки кожної страви в дерев'яну дійницю, з якої після вечері загодовували худобу, додаючи до них шматочки різдвяного хліба, часник, а також гілочки тесуну (тису) [23, с. 51].

У західних слов'ян дієвість тису була особливо помітна в магічних практиках, спрямованих на профілактику і лікування сказу. Людину чи тварину, що хворіла сказом, годували хлібом з маслом, посипаним засушеними хвоїнками тису, а також поїли водою, в яку було настругано трохи тисової кори [24, с. 15]. В Страдомі (Краківське воєводство) щенятам як профілактику від сказу давали погризти трісок тису, дев'ятиразово освяченого [25, с. 116]. Освяченими на свято Трьох Королів гілочками тису обкурювали худобу під час отелення, а також коли перший раз виганяли її пастися, щоб корова уникала зустрічі в лісі з шаленими тваринами; при укусі ж скаженою твариною накладали на рану наструганий і змочений водою тис [26, с. 298]. В Августові (північно-східна Польща) палицю-кий з тису вважали надійним захистом при зустрічі зі скаженою собакою [21, с. 115]. Особливого значення надавали тису в польському місті Закопане. Тут напередодні літнього Іванового Дня настругану тисову кору,

змішану з сіллю, мукою і освяченими травами, давали худобі, щоб зберегти її від відьом, сказу та іншого зла [26, с. 298]. Аналогічне значення надавали тису і німці: в знахарській медицині східної Пруссії посипаний тисовою стружкою хліб з олією, на якому були накреслені магичні знаки, вважався лікарством від сказу [14, s. v. Eibe].

Таким чином, в карпатській та західнослов'янській традиціях тис, хоч і вважався оберегом, однак не був у своїх магичних функціях настільки універсальним, як на півдні Польщі. Захищаючи будинок, господарство та худобу, тис практично не використовувався для людей та особливо дітей, що, як уже вказувалося, було характерно для південнослов'янських традицій. Можливо, що подібні обмеження пов'язані з тим, що на заході Польщі тис ягідний сприймався не стільки як святе, а здебільшого як небезпечне дерево.

Ця особливість тису, точніше те, що його деревина, кора й листки ядовиті для людини та багатьох тварин (завдяки алкалоїду таксину, що вражає серце і дихання), була широко відома з давніх часів. Ще Пліній Старший у «Природній історії» згадував про смерть людини, що випила вино з різьбленого кубка, виточеного з тису. В західнослов'янській традиції, згідно з історичним свідченням XVI—XVII ст., так само як і пізнім етнографічним матеріалом, ця біологічна властивість тису відобразилася в основному в легендах про те, що тінь тису ягідного є ядовитою, викликає різні хвороби, забирає сон і навіть може довести людину до смерті: заснувши ж у тіні дерева, особливо в спекотний день, коли воно виділяє ядовиті речовини, ризикують загинути; листя тису мають одурманюючу властивість, а відвар з нього може визвати божевілля та непритомність. Хлопці в Підгалля (південь Польщі) гілками тису прикрашали капелюхи, і ця краса була свого роду знаком відваги [5, с. 65; 27, с. 205]. Цілоком ймовірно, що ці вірування передалися слов'янам середньовіковими травниками, що прийшли з Центральної і Західної Європи, в яких повідомляються відповідні відомості [28, с. 14].

З природних особливостей тису виділяється також червоно-бурий колір його деревини, що дав назву масті коней: бурого (буро-сірого) коня називали *śisawy* (пол.), *tisavý* (ст.-чес.), тисовий (ст.-укр.) [29, s. v. тисовий]. Саме колір кори і деревини спри-

чинив зближення назви тису з назвами інших дерев і чагарників, що мають цю саму особливість [1].

Ще одна біологічна властивість тису, а саме якість його деревини — надзвичайно міцної, що інколи замінює залізо, пояснює багато назв тису, а також приписує йому магичні властивості та символічні значення, українські діалектні назви тису на зразок негній, негніючка, негній-дерево, негніючий [1, с. VI. 9]. Через свою міцну і практично вічну деревину, що володіє до того ж сильними бактерицидними властивостями, тис піддавався безпощадній вирубці, а його деревина широко використовувалася як в будівництві (наприклад, слова краківської (Польща) пісні: «*Plon niesemy, plon, a w śisowy dom*» (Ми несемо врожай, врожай, до тисової оселі) — [20]), так і для виробництва меблів, інших деталей інтер'єру та домашнього начиння, у столярному та теслярському ремеслах. У південно-східній Польщі, наприклад, з тису виготовляли штовхачі для олійниць, для цього потрібно використовувати міцну деревину (окрім тису, брали також і дуб) [24, с. 15]. У різних місцевостях з тису завдяки ще одній особливості його деревини — пружності, робили луки і стріли. В Карпатах до середини XX ст. з тису виготовляли столи та стільці. Гуцули при будівництві житла старалися закласти в стіну хоча б невеликий кусочок тисового дерева [30, с. 9], тим самим символічно передаючи міцність тису на весь будинок. З архівних джерел відомо, що турки охоче брали данину тисовою деревиною замість золота, зважаючи на її довговічність та високу вартість [31].

У східно- і західнослов'янському фольклорі, особливо в піснях, неодноразово згадуються різні предмети інтер'єру, які називаються «тисовими» або «тесовими». В піснях Карпат і суміжних територій зустрічаються тисові столи, двері, лавки: «В мене двері тисовії, не злодіям до розлому» [22, с. 226], і навіть птахи при будівництві гнізд віддають перевагу тису: «Сів соколойко, віє гніздойко, / Ей віє, віє, перевиває, / Барвінічейком го підкладає, / А в середину кладе тисину, / А завершує сухим золотом» [32, с. 60]. Для польських весільних пісень також характерний образ тисового будинку, воріт, скрині та тисового стола, навколо якого ходить наречена і на нього вона розсипає руту, з якої плетуть вінки [5, с. 65].

В українському фольклорі, причому в різних його жанрах, неодноразово зустрічається також образ тисового гробу: «Да положить моє біле тіло на тисовій лави, / да і зроблять на моє біле тіло труну тисовую» [33, с. 371].

Якщо згадки про предмети інтер'єру, виготовлені з тису, можна пояснити природними якостями дорогої і міцної деревини, а також природною для фольклору установкою на підвищення статусу персонажу (казковий богатир чи наречений) через оточення його дорогими і красивими речами, то образ тисової труни має інше пояснення. Справа в тому, що тис традиційно вважається деревом, пов'язаним зі смертю. Наприклад, на заході Польщі його висаджували на могилах — такі відомості відносяться до більшої частини польських територій (Малопольща, Великопольща і Верхня Сілезія) [34, с. 346]. Значення тису як цвинтарного дерева відповідає його ролі в європейській міфології. Тис висаджували на цвинтарях в західній Пруссії. На Британських островах тис також можна було часто зустріти на цвинтарях, а гілки тису були знаком смерті, що на загал відповідає функції хвойних дерев в міфологічно-обрядових традиціях багатьох європейських країн. Через темно-похмурий голчастий покрив і свою ядовитість тис вважали деревом мертвих [14, s. v. Eibe].

Приклади того, що тис сприймався як дерево смутку і смерті, зустрічається і в польському фольклорі. В сілезькій пісні розповідається про брата, який занастив сестру за втрату «вінка» (безвинності) і поховав її «під тисовим кущем». У Лодзинському краї була відома легенда про розбійника, що вбив дівчину в тисовому лісі [20].

Як стверджує український дослідник історії та літератури, перекладач, доктор філологічних наук Л. Махновець, саме ці особливості символіки тису як дерева смерті та його зв'язок з похоронною обрядовістю зумовили появу образу «тисового ліжка» в «Слові о полку Ігоревім». Нагадаємо: в Києві великому князю Святославу сниться сон, який починається так: «Си ночь съ вечера одѣвахуть мя, — рече, — чрьноюпаполомою, на кровати тисовѣ...» [35]. Зміст цього виразу — «на кровати тисовѣ» — упродовж багатьох століть визначав різні трактування у дослідників та перекладачів «Слова», що подавали «тисовий» як виготовлений чи то з тису, або навіть з сосни чи кипарису (про це писав відомий український зоолог, природоохоронець, краєзнавець, д-р біологічних наук Микола Васильович Шарлемань [30]).

Тому найбільш правильною є думка, що у «Слові» згадується якраз «тисове ліжко». Причому, епітет «тисове» одночасно має два значення. З одного боку, він визначає матеріал та вказує на характерну особливість княжого побуту — красиве і дороге червоне (по кольору деревини тису ягідного) ліжко. Протилежне значення — ця деталь створює образ (одягання людини в чорний одяг на ліжку тисовому), як пророче передбачення чогось страшного, передчуття катастрофи, військової невдачі князів.

1. Babik Z. *Pojednanie z lasem. W stuleciu «argumentu florystycznego» w slawistycznych badaniach etnogenetycznych (1908—2008)*. Kraków, 2008.
2. Ђорђевић Т. *Зле очи у веровању Јужних Словена*. Београд, 1938.
3. Чајкановић В. *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд, 1985.
4. Раденковић Љ. *Симболика света в народној магији Јужних Словена*. Београд, 1996.
5. Fischer A. Drzewa w wierzeniach i obrzędach ludu polskiego. *Lud*. 1937. T. 35/15. S. 60—76.
6. Rakita R. Narodna vjerovanja u predjelu Jani, vezana uz čovjekov život i rad i njegov pogled na svjet. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Nova serija. Istorija i etnografija*. Sarajevo, 1971. Sv. 26. S. 39—83.
7. Николић В. Природа у веровањима и обичајима у Сретечкој Жупи. *Гласник Етнографског института*. Београд, 1961. Књ. 9—10. С. 113—137.
8. Живковић Г., Ромелић Ж. Чаробно биље. *Етнокултуролошки зборник*. Сврљиг, 1997. № 3. С. 291—296.
9. Sobotka P. *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovan-ských*. Praha, 1879.
10. Беговић Н. *Живот и обичаји Срба граничара*. Београд, 1986.
11. Дучић Ст. Живот и обичаји племена Куча. *Српски етнографски зборник*. Београд, 1931. Књ. 48.
12. Требјешанин Ж. *Представа о детету у српској култури*. Београд, 1991.
13. Филиповић М. Озрењаци или Маглајци. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Nova serija. Istorija i etnografija*. Sarajevo, 1951. Sv. 7. S. 337—374.
14. HDA — Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Hrsg. von H. Bächtold-Stäubli unter Mitwirkung von E. Hoffmann-Krayer. Berlin: Directmedia, 2006. *Digitale Bibliothek* 145.
15. Чајкановић В. *Мит и религија у срба*. Београд, 1973.

16. Раичевић С. О сточарству и сточарском животу у васојевићима. *Гласник Етнографског музеја у Београду*. 1931. Књ. 6. С. 55—72.
17. Филиповић М. Белешке о народном животу и обичајима на Гласинацу. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Nova serija. Istorija i etnografija*. Sarajevo, 1955. Sv. 10. S. 117—136.
18. Milićević J. Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini. *Narodna umjetnost*. Zagreb, 1967/1968. Књ. 5/6. S. 433—516.
19. Roubal J. Rostliny v lidovém podání na Klatovsku. *Česky lid*. 1901. Т. 11. S. 287—290.
20. Grajnert J. Drzewa podaniowe. *Tygodnik illustrowany*. 1863. Т. 9. № 228.
21. Paluch A. *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*. Wrocław, 1984 (Acta Universitatis Wratislaviensis, № 752).
22. Шарлемань Н.В. Из комментариев к «Слову о полку Игореве»: «На кровати тисовъ». *Труды Отдела древнерусской литературы*. Москва; Ленинград, 1954. Т. 10. С. 225—227.
23. Reinfuss R. *Śladami Łemków*. Warszawa, 1990.
24. Morawski Z. *Myt roślinny w Polsce i na Rusi*. Tarnów, 1884.
25. Biegeleisen H. *Lecznictwo ludu polskiego*. Kraków, 1929.
26. Gustawicz B. Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. Cz. 2. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1882. Т. 6. S. 201—317.
27. Olejník J. Liečivosť a magická moc niektorých krov a stromov v poverových predstavách ľudu v oblasti Vysokich Tatier. *Sborník prác o tatranskom národnom parku*. Bratislava, 1966. № 9. S. 193—208.
28. Rostafiński J. Zielnik czarodziejski to jest zbiór przesądów o roślinach. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1895. Т. 18. S. 1—191.
29. ССМ 2 — *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.* Київ, 1978. Т. 2.
30. Шарлемань Н.В. Заметки к «Слову о полку Игореве»: Еще о тисе. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Москва; Ленинград, 1955. Т. 11. С. 8—9.
31. *Географія Чернівецької області*. За ред. проф. Я.І. Жупанського. Чернівці, 1993. С. 54—56.
32. Головацкий Я. *Народные песни Галицкой и Угорской Руси*. Москва, 1878. Ч. 2.
33. Метлинский А. *Народные южнорусские песни*. Киев, 1854.
34. Fischer A. *Zwyczaję pogrzebowe ludu polskiego*. Lwów, 1921.
35. Махновець Л.Є. Про автора «Слова о полку Ігоревім». Київ: Видавництво при Київському університеті, 1989. 264 с.